

Hossein Ali Tasallot Map of Fin Garden in Kashan; Study and explain importance of a visual document

Hamidreza Jayhani¹ | Naghmaeh Asadi-Chimeh²

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Research paper

Abstract:

Purpose: This paper examines a map prepared back in 1935 for the Bagh-e Fin (=Fin Garden) in Kashan by Hossein Ali Tasallot Kashani, a traditional architect. The paper compares the map with similar maps prepared for the garden; also examines the type and the purpose of drawing it, and reports the state of the garden at the time.

Method and Research Design: Most of the data is obtained from archival documents and letters.

Findings and Conclusions: The map is not architectural, but ordered by Kashan Finance Department in order to estimate the cost of repairs needed. The map has had a great impact on the current appearance of the garden.

Keywords: Kashan; Fin Garden; Hussein Ali Tasallot; Persian gardens.

Citation: Jayhani, H., Asadi-Chimeh, N. (2020). Hossein Ali Tasallot Map of Fin Garden in Kashan; Study and explain the importance of a visual document. *Ganjine-ye Asnad*, 30(4), 170-196 | doi: 10.22034/ganj.2020.2612

1. Assistant Professor, School of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, I. R. Iran.

(Corresponding Author)

jayhani@kashanu.ac.ir

2. M.A. of Iranian Architecture Studies, Art University of Isfahan, Isfahan, I. R. Iran

n.asadich@gmail.com

Copyright © 2021, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This

is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«120»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI):10.22034/GANJ.2020.2612

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol. 30, No. 4, Winter 2021 | pp: 170- 196 (27) | Received: 24, May, 2020 | Accepted: 28, Jun, 2020

Archival research

نقشه معمار حسین علی تسلط از باغ فین کاشان؛ مطالعه و تبیین ماهیت و اهمیت یک سند تصویری

حمیدرضا جیحانی^۱ | نغمه اسدی چیمه^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشئویی

مقاله پژوهشی

چکیده:

هدف: نقشه‌ای که «حسین علی معمار، تسلط کاشانی» در سال ۱۳۱۳ خورشیدی از باغ فین تهیه کرد یکی از نخستین مستندنگاری‌ها در باره این باغ است. تفسیر این سند علاوه بر تبیین جایگاه آن رادر میان منابع مربوط به باغ فین، وضعیت باغ رادر دوره پهلوی و پیش از تعمیرات اخیر روشن می‌سازد.

روش/ رویکرد پژوهش: داده‌های این تحقیق از بررسی منابع مکتوب، اسناد و نامه‌ها و دقت در نقشه مدنظر گردآوری شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: نقشه حسین علی تسلط از باغ فین نقشه آسیب‌نگارانه است که به سفارش اداره مالیه کاشان برای برآورد مخارج تعمیرات باغ ترسیم شده است. این نقشه تأثیری فراگیر در شکل‌گیری سیمای متأخر باغ در سده اخیر داشته است.

کلیدواژه‌ها: کاشان؛ باغ فین؛ حسین علی تسلط؛ باغ تاریخی.

استناد: جیحانی، حمیدرضا، اسدی چیمه، نغمه. (۱۳۹۹). نقشه معمار حسین علی تسلط از باغ فین کاشان؛ مطالعه و تبیین ماهیت و اهمیت یک سند تصویری. *گنجینه اسناد*، ۳۰(۴)، ۱۷۰-۱۹۶. doi: ۱۰.۲۲۰۳۴/۱۰

ganj. ۲۰۲۰، ۲۶۱۳

۱. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، (نویسنده مسئول)

jayhani@kashanu.ac.ir

۲. کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان

n.asadich@gmail.com

گنجینه اسناد

«۱۲۰»

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۲۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۲۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۲۲۰۳۴/GANJ.۲۰۲۰.۲۶۱۳

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۰، دفتر ۴، زمستان ۱۳۹۹ | صص: ۱۷۰-۱۹۶ (۲۷)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۴ | تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۸

مطالعات آرشئویی

۱. مقدمه

اسناد تصویری یکی از منابع مطالعه تاریخ معماری به‌شمار می‌آیند. نقوش بناها و اشیاء، نگاره‌های درون نسخه‌ها و یا تصویرشده بر روی دیوارها، عکس‌ها، طرح‌های دستی و گاورها همگی به‌نوعی سندی تصویری برای مطالعه و بررسی وضعیت معماری گذشته هستند. نقشه‌ها با مقیاس‌های گوناگون از نقشه‌های سرزمینی گرفته تا نقشه بناها نیز در زمره اسناد تصویری‌ای هستند که در مطالعات بسیار به‌کار می‌آیند. اولین نقشه‌های تهیه‌شده از بناها و خوانش آثار معماری براساس این نقشه‌ها، اطلاعات فراوانی از وضعیت گذشته بناها در اختیار می‌گذارند. برای نمونه نخستین نقشه تهیه‌شده از باغ فین کاشان (موضوع مقاله حاضر) اطلاعات فراوانی را از وضعیت باغ در زمان تهیه نقشه دربر دارد. این نقشه را در سال ۱۳۱۳ ش/۱۳۵۳ ق فردی به‌نام حسین علی تسلط ترسیم کرده‌است. این نقشه یکی از نخستین مستندنگاری‌های انجام‌شده از باغ‌شاه فین و سندی برای شناخت آن است. هم‌چون سایر اسناد تاریخ معماری، این سند نیز به مطالعه و تفسیر نیاز دارد. اهمیت تفسیر این نقشه به‌عنوان نوعی سند این است که نخست جایگاه آن در مطالعات باغ ایرانی روشن می‌شود و فهم بهتری از آن به‌دست می‌آید و دیگر این‌که نقشه مذکور به فهم وضعیت باغ در زمان تهیه نقشه، کمک می‌کند. تاکنون پژوهشی درباره این سند انجام نشده‌است و به‌نظر می‌رسد نبود مطالعه و تفسیر مناسب سبب شده‌است که این سند یا در مطالعات باغ نادیده گرفته شود، یا برداشت‌هایی نادرست و ناقص از آن صورت گیرد و یا دست‌کم جایگاه تهیه‌کننده نقشه در وضعیت امروزی باغ فین نادیده گرفته شود.

بررسی و مقایسه اولیه نشان می‌دهد نقشه‌ای که دونالد نیوتن ویلبر در سال ۱۹۳۹ م/۱۳۱۸ ش یعنی پنج سال پس از نقشه تسلط از باغ فین ترسیم کرده‌است (Wilber and Ackerman, 1940)، تاحدزیادی با نقشه تسلط مطابقت دارد. به‌بیان‌دیگر، به‌نظر می‌رسد که ویلبر بدون تشکیک در صحت نقشه تسلط و بی‌آنکه درکی روشن از نوع و هدف نقشه یادشده داشته باشد، آن را مبنای کار قرار داده و نقشه خود را براساس آن تنظیم کرده‌است. نقشه ویلبر یک‌بار در سال ۱۹۵۷ م در مقاله‌ای از او با موضوع باغ فین (Wilber, 1957) و بار دیگر در کتاب «باغ‌های ایران و کوشک‌های آن» (Wilber, 1962) به‌کار رفته‌است. در مقاله‌ای دیگر هم در زمینه بازبینی طرح خیابان اصلی باغ فین براساس سن درختان آن، به نقشه حسین علی تسلط و شباهت ترسیم ویلبر با نقشه تسلط اشاره شده‌است (Jayhani and Rezaei-pour, 2016). اهمیت نقشه تسلط زمانی روشن می‌شود که بدانیم نقشه ویلبر در مطالعات باغ ایرانی و معرفی طرح چهارباغ و فراگیرشدن آن بسیار اثرگذار بوده‌است؛ بنابراین هدف این پژوهش این است که مشخص کند نقشه تسلط از باغ فین، چگونه

نقشه‌ای است و به چه منظوری تهیه شده است. داده‌های این تحقیق از خلال اسنادی چون اسناد تعمیرات باغ و نامه‌های مرتبط با آن، و تصاویر و منابع مکتوب گردآوری شده‌اند و راهبرد تحقیق نیز تفسیری-تاریخی است. در این پژوهش ابتدا نقشه معمار تسلط معرفی و ویژگی‌های ظاهری آن بیان می‌شود. سپس یادداشت‌های نگاشته‌شده بر روی نقشه بررسی می‌شود تا مشخص شود که این سند به خواست چه کسی و توسط چه فردی تهیه شده است. در بخش دوم با معرفی بناهای باغ فین براساس نقشه معمار تسلط، خوانشی از باغ ارائه می‌شود. سپس با توجه به نقشه مذکور و با به‌کارگیری عکس‌ها و اسناد مربوط به باغ فین تصویری از وضعیت باغ در زمان تهیه نقشه ارائه می‌شود و هدف معمار از ترسیم آن تاحدی روشن می‌شود. آخرین بخش پژوهش به جمع‌بندی بخش‌های پیشین و بررسی نوع نقشه معمار تسلط از باغ فین و تأثیر آن بر وضعیت کنونی و سیمای متأخر باغ اختصاص دارد.

۲. بررسی و مطالعه نقشه

نقشه معمار تسلط به‌عنوان سندی از باغ‌شاه فین، شامل طرح باغ و نوشته‌هایی در متن و حاشیه است. توجه به ویژگی‌های این سند و دقت در ادبیات و محتوای نوشته‌های مندرج در آن، علاوه بر اینکه نکاتی را درباره نقشه و متصدیان تهیه و ترسیم آن روشن می‌کند، فهمی درست‌تر از سند مذکور به دست می‌دهد. براین اساس، بخش پیش‌رو به بررسی مشخصات ظاهری سند، ادبیات به‌کاررفته در آن و معرفی سفارش‌دهنده و ترسیم‌کننده نقشه اختصاص دارد.

۲.۱. مشخصات ظاهری

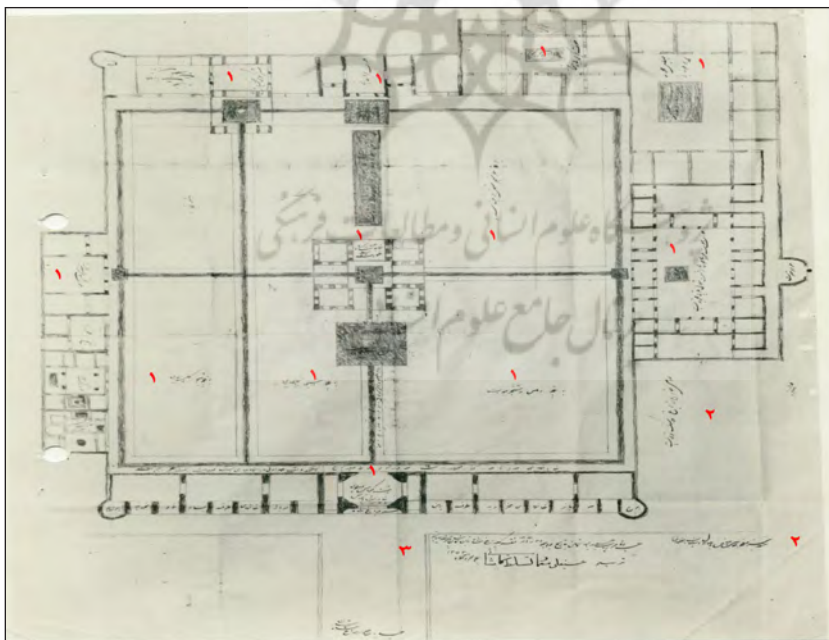
نقشه‌ای که حسین علی تسلط، معمار دوره پهلوی در سال ۱۳۱۳ ش/۱۹۳۴م از باغ فین ترسیم کرده است، نخستین پلان موجود از باغ یادشده است که از آن اطلاع داریم. این نقشه شامل پلان باغ و فضاهای مربوط به آن است و در آن جوی‌ها، حوض‌ها و بناها با خطوط پررنگ و ضخیم و حدود باغچه‌های درون باغ و نیز خیابان بیرون باغ و مقابل سردر آن با خطوط کم‌رنگ ترسیم شده است (تصویر ۱). علاوه بر پلان باغ، بر روی نقشه و نیز در حاشیه آن نوشته‌هایی نیز دیده می‌شود که از حیث موضوع در سه دسته جای می‌گیرند. نخست نوشته‌های روی پلان که به معرفی فضاها و شرح مختصری از وضعیت آن‌ها در زمان ترسیم نقشه اشاره دارد (تصویر ۲، شماره ۱). دسته دوم که بر حاشیه نقشه درج شده است، راهنمای نقشه است و درباره رنگ‌ها و علامت‌های به‌کاررفته در نقشه اطلاعاتی

می‌دهد (تصویر ۲، شماره ۲). دسته سوم که در گوشه پایین و سمت راست پلان و خارج از آن نوشته شده است، علاوه بر ذکر عنوان نشان می‌دهد که نقشه را چه سالی و چه کسی تهیه کرده است. این نوشته‌ها در اندازه‌ای کوچک و با خطی یکسان که به شکسته نستعلیق نزدیک است نوشته شده‌اند و تنها نام ترسیم‌کننده، «حسین علی معمار تسلط کاشانی»، از حیث نوع خط و اندازه حروف با سایر نوشته‌ها متفاوت است (تصویر ۲، شماره ۳).

جملاتی که بیرون از نقشه و به‌عنوان راهنمای آن ثبت شده است، نشان می‌دهد که معمار هنگام ترسیم نقشه برای معرفی بهتر، از رنگ و علامت‌هایی بهره برده و سپس در حاشیه، مفهوم آن‌ها را به این صورت توضیح داده است: «خط سبز صفحه، علامت حیاض و جداول آب است و نقطه‌ها فواره‌ها» و «اراضی خارج از باغ به رنگ زرد است» (تصویر ۲، شماره ۲). جمله اول، بیرون از نقشه و در پایین سمت راست آن و دومی در سمت راست نقشه و به‌صورت عمودی نوشته شده است. هرچند در نسخه فعلی نقشه که در این پژوهش استفاده می‌شود، اثری از رنگ نیست و راهنمای نقشه چندان به کار این پژوهش نمی‌آید، ولی بدون تردید نسخه اصلی رنگی بوده است. به‌نظر می‌رسد که از اصل نقشه بعداً عکس سیاه‌وسفید تهیه شده است؛ این عکس درون پرونده ثبت باغ فین در فهرست آثار ملی ایران به شماره ۲۳۸ قرار دارد. باوجود این، از محل نگهداری و نیز اندازه و نوع کاغذی که اصل نقشه بر روی آن ترسیم شده است، اطلاعی در دست نیست.

۱. حیاض / hiyāz / جمع حوض

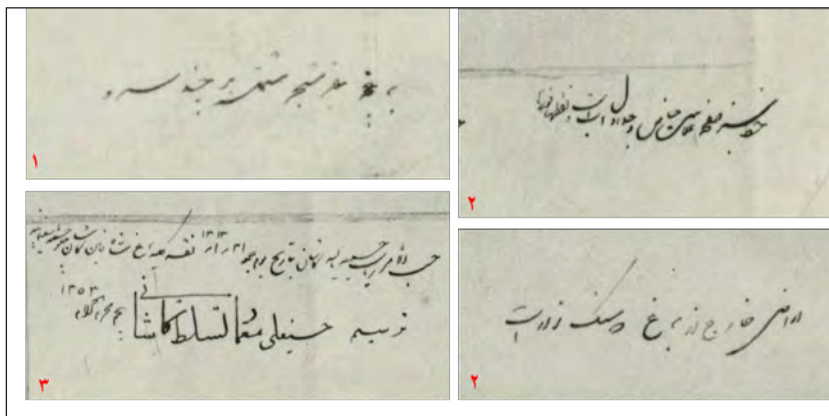
تصویر ۱

نقشه حسین علی تسلط از باغ فین و اجزای آن (پرونده ثبتی باغ فین).

تصویر ۲

نوشته‌های درج‌شده در متن و حاشیه نقشه
حسین علی تسلط از باغ (پرونده ثبتی باغ
فین).

۲.۲. ادبیات به کار رفته در متن سند

متون نقشه حسین علی تسلط اغلب به طرز معمول نگارش در دوره پهلوی و رسم الخط اسناد در آن دوره نوشته شده است. در بین واژگان به کار رفته نیز به جز کلماتی که احتمالاً تحت تأثیر لهجه کاشانی تغییر یافته‌اند، واژه ناآشنایی به چشم نمی‌خورد. برای نمونه واژه «استلخ» که برای نشان دادن بعضی از حوض‌ها در نقشه به کار رفته است، صورت عامیانه یا تغییر یافته «استخر» در لهجه کاشانی است. کلاتر ضرابی نیز در تاریخ کاشان این واژه را به صورت «استرخ» به کار برده است (کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸، ص ۲۳). علاوه بر این، در متن این سند همانند بسیاری از اسناد و نامه‌های رسمی، واژگان عربی بسیاری دیده می‌شود که معنای آن‌ها نیز مشخص است؛ مانند «یمین»، «یسار»، «مخروبه»، «محصوره» و «اشجار».

نکته قابل توجه در خوانش متون مندرج در نقشه این است که معمار در برخی ترکیب‌ها و عبارات مانند «هشت کریاس ورودی بنای شاه عباس»^۱ در هشتی بنا، و «عمارت وسط بنای شاه عباس»^۲ در گوشک میانی باغ، به جای کسره اضافه، به انتهای کلمه «ه» افزوده و آن‌ها را «بنای شاه عباس» معرفی کرده؛ در حالی که مقصودش «بنای شاه عباس» بوده است. توجه به این نکات می‌تواند به فهم درست‌تری از نقشه منجر شود.

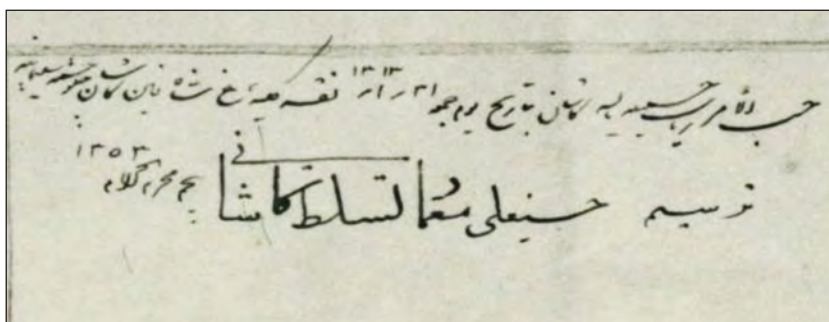
۲.۳. معرفی سفارش دهنده و ترسیم‌کننده نقشه

توضیحات مندرج در حاشیه پایین نقشه، به معرفی نقشه، ترسیم‌کننده و سال ترسیم اشاره دارد؛ هم‌چنین نشان می‌دهد که این نقشه به خواست یا دستور چه کسی ترسیم شده است و بنابراین به طور ضمنی هدف از ترسیم آن و بالطبع نوع نقشه را روشن می‌کند. براساس این توضیحات، سند یادشده «نقشه کلیه باغ‌شاه فین کاشان جلوی [چشمه سلیمانیه] است و «حسب الامر ریاست جلیله مالیه به تاریخ یوم جمعه ۱۳۱۳/۱/۳۱» برابر با «پنجم

۱. «هشتای [کریاس] ورودی بنای شاه عباس»
۲. «عمارت وسط بنای شاه عباس»

محرم الحرام ۱۳۵۳» توسط «حسین علی معمار تسلط کاشانی» ترسیم شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳

عنوان و توضیحات نقشه باغ شاه فیروز (پرونده ثبتی باغ فیروز).

این که چرا نقشه باغ به دستور ریاست مالیه و به سفارش او تهیه شده است، با اشاره محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در *مرآةالبلدان* آشکار می شود. در این کتاب پس از شرح چشمه فیروز آمده است: «به حکم خاقان خلدآشیاں فتح علی شاه نورالله مضجع در کنار باغی در فین عمارتی سلطنتی ساخته اند که زایدالوصف محل نظر است و از مالیات کاشان برای خرج مرمت این عمارت مبلغی منظور و مقرر داشته اند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۲۱۹). این نوشته روشن می کند که از سال ها قبل و چه بسا از زمان ساخت بنای قاجاری در باغ و آن طور که نویسنده ذکر می کند از زمان فتح علی شاه تعیین شده است که اعتبار لازم برای تعمیرات این باغ از محل مالیات کاشان تأمین شود. هم چنین در بین اسناد مربوط به باغ نامه ای وجود دارد که نشان می دهد در سال ۱۳۳۰/ق/۱۲۹۰/ش/۱۹۱۱م و در آستانه خرابی و نابه سامانی باغ فین شخصی در صدد خرید آن برآمده و در مکاتبه با وزارت داخله، به صرف هزینه برای تعمیر باغ از سوی مالیه اشاره کرده است (ساکما، ۱۹۱۷/۲۴۰). با توجه به اشاره اعتمادالسلطنه و متن نامه مزبور و از آن جا که اداره مالیه متولی مالیات و ناظر بر چگونگی مصرف آن بوده است، تاحدودی مشخص می شود که چرا نقشه به دستور رئیس اداره مالیه تهیه شده است.

ترسیم کننده نقشه بر اساس اطلاعات حاشیه آن حسین علی تسلط، معمار کاشانی در دوره پهلوی است. از زندگی و آثار تسلط اطلاعات مستندی در دست نیست.^۱ علاوه بر این نقشه، نامه ای نیز به خط او وجود دارد که در آن وضعیت باغ را شرح داده است (ساکما، ۱۳۸۷/۳۱۰) (تصویر ۴). هم چنین نام او در دو نامه دیگر هم که به وضع باغ شاه فین اشاره دارند به چشم می خورد. نامه اول را شخصی به نام نصرالله در ۵ مهرماه ۱۳۱۲ش و نامه دیگر را همو، یک ماه بعد از نامه اول نوشته و در متن آن، به نقل از «استاد حسین معمار کاشانی» وضعیت باغ را برای وزارت جلیله معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

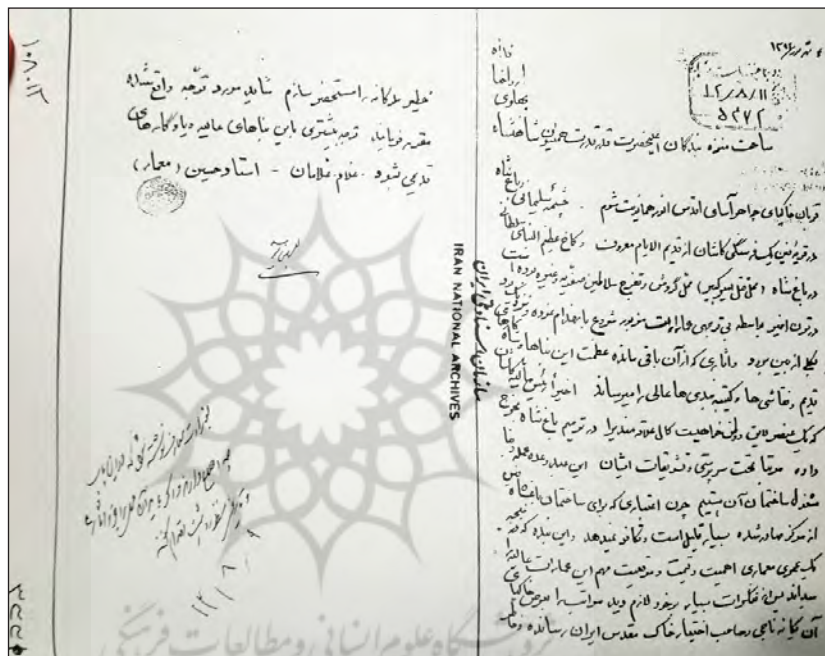
۱. هادی سیف حسین علی تسلط را هنرمندی معرفی کرده که در هنر گچ بری و نقاشی روی گچ مشهور بوده است (سیف، ۱۳۷۹، ص ۲۴)؛ ولی منبع دقیقی برای گفته او در دست نیست.

شرح داده است (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶). توجه به متن این دو نامه، نقش معمار تسلط را در فرایند ثبت باغ در فهرست آثار ملی و تعمیرات پس از آن به خوبی نشان می دهد. هم چنین یادداشتی در دومین شماره نامه کاشان به نقل از شیخ علی ادیب کاشانی منتشر شده است که به معماری به نام «حسین علی» اشاره دارد. بنابر این یادداشت که کم و کیف تخریب بخشی از مناره زین الدین کاشان را شرح می دهد، حسین علی معمار در سال ۱۳۴۴ هجری قمری در همکاری دیگری با اداره مالیه، مسئول تخریب و ضبط مصالح مناره زین الدین نیز بوده است.^۱

تصویر ۴

نامه استاد حسین معمار درباره وضعیت باغ فین (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶).

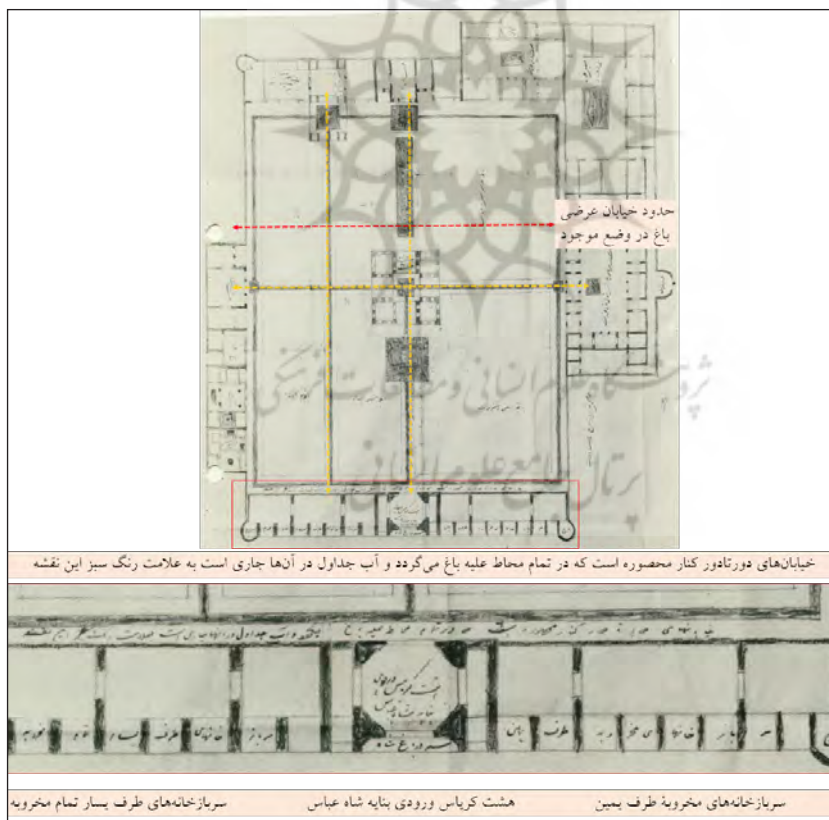
۱. «خواجه زین الدین مناری ساخته در کاشان که در هیچ شهری در تاریخ نشان نمی دهد که چنین مناره ای به این ارتفاع ساخته شده باشد و این علامت از اختصاصیات کاشان بود و مدت زمانی است که روی به کجی نهاده بود. در صورتی که پیران بلد و معمرین می گویند در طفولیت هم به خاطر داریم که این منار کج بوده، ولی محکم است؛ افتادن برایش نیست. ... جمعی در تاریخ ۱۳۴۴ اجتماع کردند که باید خراب کرد. بعضی از اشخاص داوطلب شدند برای این امر و بعضی مانع شدند تا بالاخره مالیه را به طمع انداختند که با فروش مصالح، منافع آن مال دولت باشد. ... مجدداً امسال که سال اول سلطنت پهلوی است، سنه ۱۳۴۵ مالیه را به طمع انداخته اعلان کردند

۳. خوانش باغ براساس نقشه معمار تسلط

همان طور که پیش از این اشاره شد، بخش های ترسیم شده با خطوط ضخیم، نشان دهنده بناهای باغ و برخی اجزای آن هم چون حوض هاست. چون نسخه موجود و به کاررفته در این پژوهش رنگی نیست، رنگ های به کاررفته در نقشه معمار چندان به کار تشخیص اجزاء نمی آید؛ ولی دقت در نقشه نشان می دهد که بخش های ساخته شده و ابنیه باغ به صورت دوخطی، جوی ها با خط ضخیم و ممتد و حوض ها به صورت چهارگوش و پر نمایش داده شده اند و فضاهای خالی و بدون رنگ و علامت نیز نماینده باغچه ها و خیابان ها هستند.

در این نقشه محوطه باغ به صورت چهارگوش ترسیم شده که دارای دو محور اصلی عمود بر هم است و یک محور طولی فرعی نیز به موازات محور اصلی و در سمت چپ آن وجود دارد (تصویر ۵). بناهای مختلف باغ و اجزائی مانند جوی‌ها و حوض‌ها، براساس این چهارگوش و محورهای نام‌برده ساماندهی شده‌اند و در سه گوشه باغ هم برج‌ها قرار دارند. در این نقشه فضای ورودی باغ شامل جزئی بیرونی به نام «سردر» است که با خیابان مقابل باغ ارتباط دارد و فضایی هشت‌گوش که پشت سردر است و با عنوان «هشت کریاس ورودی بنایه شاه‌عباس» معرفی شده است. در طرفین فضای ورودی توالی اتاق‌هایی دیده می‌شود که تسلط بخش سمت راست را بانام «سربازخانه‌های مخروبه» طرف یمین» و بخش سمت چپ را با عنوان «سربازخانه‌های طرف یسار تمام مخروبه» در نقشه نشان داده است. پس از فضای ورودی، خیابانی در نقشه مشخص است که دورتادور باغ می‌گردد و معمار آن را این‌گونه معرفی کرده است: «خیابان‌های دورتادور کنار محصوره است که در تمام محاط‌علیه باغ می‌گردد و آب جداول در آن‌ها جاری است به علامت رنگ سبز این نقشه» (تصویر ۵).

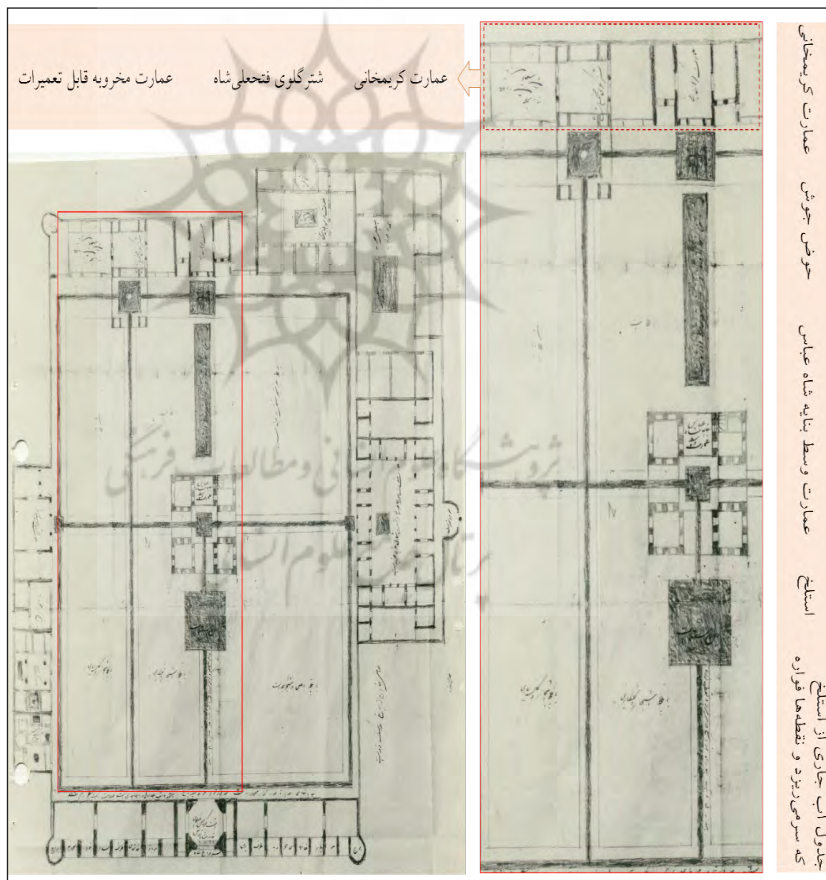

تصویر ۵

ورودی باغ و سربازخانه‌ها در نقشه حسین‌علی تسلط (پرونده ثبتی باغ فین).

درست منطبق بر محور ورودی، خیابان اصلی باغ با تأکید بر جوی میان آن مشخص شده است و تنها توضیح ثبت شده در این بخش نیز به جوی جاری در میان این خیابان اختصاص دارد: «جدول آب جاری از استلخ که سرمی ریزد و نقطه‌ها فواره». ابتدای این جوی در نقشه به حوضی مرتبط است که معمار آن را «استلخ» معرفی کرده است. در پشت این حوض و درست در مرکز باغ، کوشک صفوی نمایش داده شده و در آن عبارت «عمارت وسط بنایه شاه عباس» درج شده است. در امتداد محور اصلی باغ و در سوی دیگر کوشک صفوی، دو حوض ترسیم شده است. نخست حوض دراز که توضیحات آن خوانا نیست، ولی مشخص است که در آن نیز نقاط نماینده فواره‌ها هستند و حوض دیگر، که بانام «حوض جوش» معرفی شده است. در انتهای همین محور نیز «عمارت کریم‌خانی» ترسیم و با همین نام معرفی شده و در جنب آن، خلوت کریم‌خانی با عبارت «خلوت کریم‌خانی قابل تعمیرات»^۱ نشان داده شده است (تصویر ۶).

۱. این عبارت به صورت «قابل تعمیر است» نیز می‌تواند خوانده شود.

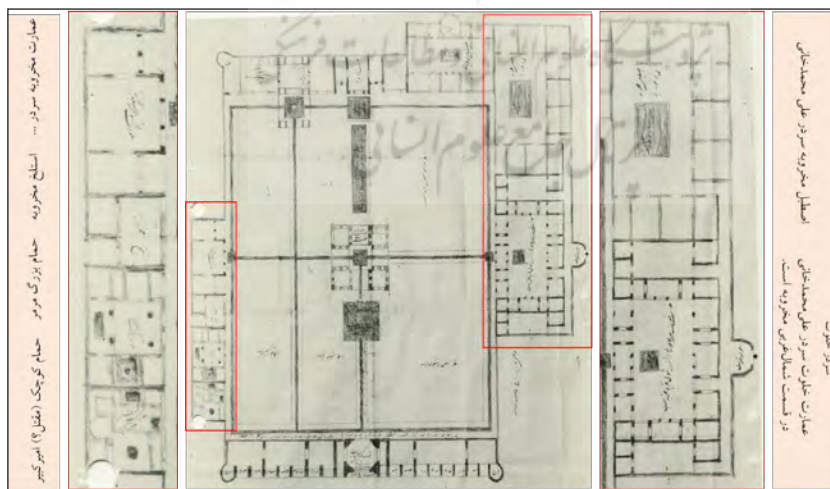
تصویر ۶

بناهای منطبق بر محورهای طولی باغ (پرونده ثبتی باغ فین).

به موازات خیابان اصلی باغ که در راستای شمال شرقی جنوب غربی امتداد یافته، محور فرعی باغ نیز ترسیم شده است که انتهای آن به «شترگلوی فتح علی شاه» می‌رسد. این عمارت، میان عمارت کریم‌خانی در منتهی‌الیه خیابان اصلی باغ و فضای دیگری قرار دارد که در گوشه بالای سمت چپ نقشه به صورت «عمارت مخروبه قابل تعمیرات» معرفی شده است (تصویر ۶).

علاوه بر محورهای طولی باغ، محور عرضی‌ای که این دو محور را قطع می‌کند نیز در نقشه تسلط نشان داده شده است؛ ولی این محور و تقاطع آن با محور طولی، برخلاف وضع امروزی باغ که در یک‌سوم انتهایی قرار دارد (تصویر ۵)، به مرکز باغ متمایل شده و کوشک میانی بر روی آن قرار گرفته است. در یک‌سوی محور عرضی و در سمت راست کوشک صفوی، بنایی مفصل دیده می‌شود که خط محیطی آن خارج از چهارگوش باغ رسم شده است. این عمارت به صورت «عمارت خلوت سردر علی محمدخانی» در قسمت شمال غربی مخروبه است» معرفی شده است. مقابل این عمارت و نیز درون آن، دو حوض مشخص شده است که هر دو به همراه جزئی از عمارت به نام «سردر خلوت» که با بیرون از باغ مرتبط است، بر محور عرضی باغ قرار دارند. در غرب این عمارت و متصل به آن نیز بنایی نشان داده شده که در نقشه به نام «اصطبل مخروبه سردر علی محمدخانی» معرفی شده است و در میان آن حوضی است که در آن عبارت «آب‌انبار وسط اصطبل» درج شده است. در سوی دیگر محور عرضی و درست منطبق بر آن، «عمارت مخروبه سردر ...» نشان داده است که حوضی نیز در مقابل دارد. سایر بناهای باغ در جنب این عمارت و با عناوین «استلخ مخروبه»، «حمام بزرگ مرمر» و «حمام کوچک (مقتل؟) امیرکبیر» معرفی شده‌اند (تصویر ۷).

۱. علی محمدخان ملقب به نظام‌الدوله فرزند صدراعظم فتح‌علی‌شاه قاجار و داماد فتح‌علی‌شاه بوده که به دستور شاه مدتی نیز بر کاشان حکومت کرده است (اعتقادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۵۹۹). بنای خلوت اکنون به نام خلوت نظام‌الدوله مشهور است؛ ولی نقشه حسین‌علی تسلط نشان می‌دهد که در گذشته این عمارت بانام علی محمدخان شناخته می‌شده است.

تصویر ۷

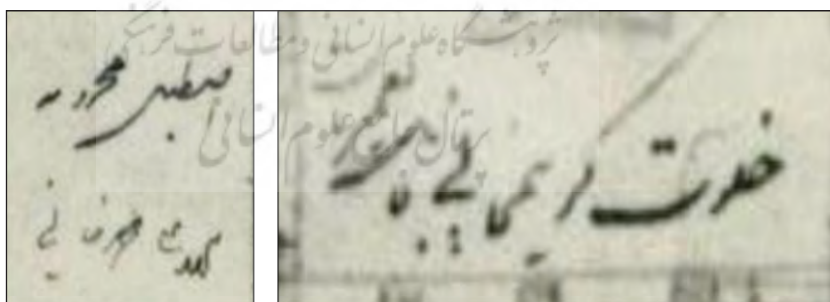
بناهای منطبق بر محور عرضی باغ (پرونده ثبتی باغ فین).

۴. مطالعه کیفیت فضاهای باغ و مروری بر دیگر اسناد

در نقشه معمار تسلط کیفیت بناهای باغ و وضعیت آن‌ها در زمان تهیه نقشه نیز بیان شده است. در این بخش آنچه این نقشه درباره وضعیت باغ فین در اختیار می‌گذارد، با تصاویری از باغ در همان زمان تطبیق داده می‌شود تا درستی نقشه و دقت معمار در تشخیص و بیان کیفیت بناهای باغ معلوم شود. این تطبیق و نیز بررسی اسناد ثبت باغ در فهرست آثار ملی و گزارش‌های تعمیرات آن، علاوه بر روشن کردن وضعیت باغ، هدف از تهیه نقشه را نیز تا اندازه‌ای مشخص می‌کند.

۴.۱. شرح کیفیت ابنیه باغ در نقشه حسین علی تسلط

نگاهی به معرفی فضاها در نقشه معمار تسلط نشان می‌دهد که او علاوه بر ذکر نام ابنیه باغ، به وضعیت آن‌ها در زمان ترسیم نیز اشاره کرده است. او برای تعیین میزان آسیب دیدگی هر فضا به جای نوشتن گزارش یا توضیحات مفصل، از دو صفت استفاده کرده است که مبین میزان خرابی فضاهاست: «مخروبه»؛ و «قابل تعمیرست» (تصویر ۸). به نظر می‌رسد که او صفت مخروبه را برای آن بخش از بناهای باغ به کار برده است که تاحدزیادی ویران بوده‌اند و بازسازی آن‌ها دشوار و مستلزم صرف هزینه بسیاری از سوی اداره مالی بوده است و یا فضای بااهمیتی نبوده‌اند؛ هم‌چون سربازخانه‌ها طرفین ورودی، خلوت علی محمدخانی و اسطبل جنب آن. در مقابل، معمار تسلط بناهای شاهانه و مهم باغ و بناهایی را که دچار آسیب جدی نبوده‌اند با عبارت «قابل تعمیرات» معرفی کرده است تا هزینه تعمیر آن‌ها برآورد شود؛ بناهایی چون خلوت کریم‌خانی و عمارت جنب شترگلی قاجاری.

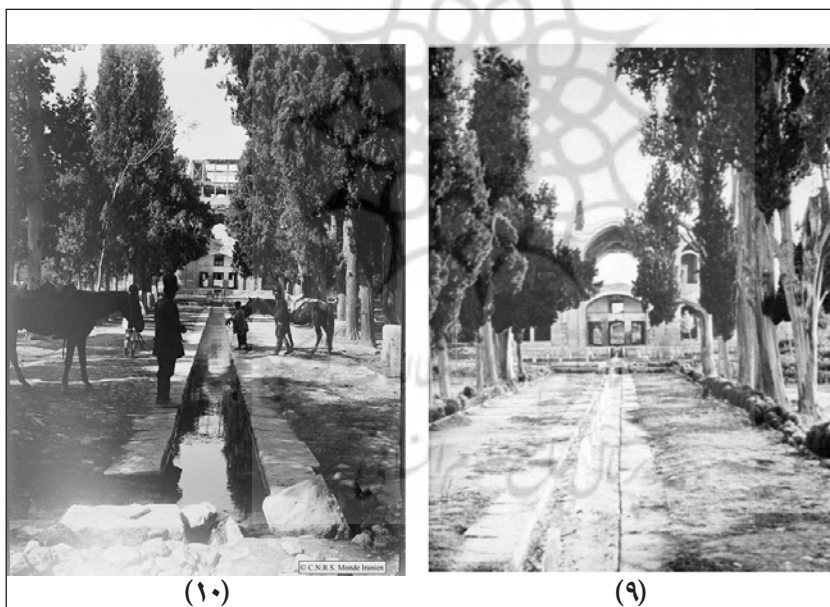
تصویر ۸

نمونه واژگان به کاررفته در نقشه (پرونده
ثبتی باغ فین).

۴.۲. کیفیت ابنیه باغ براساس تصاویر و اسناد دیگر

اوضاع باغ که در نامه استاد حسین معمار بیان شده بود (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶)، در برخی اسناد دیگر نیز قابل مشاهده است. مهم‌ترین سند تصویری‌ای که وضعیت باغ را درست در همین زمان نشان می‌دهد، عکس‌هایی است که میرون اسمیت^۱ در سال ۱۹۳۴م/۱۳۱۳ش از باغ گرفته‌است. در این عکس‌ها آشفتگی باغ و میزان آسیب‌دیدگی و ویرانی بناهای آن را به وضوح می‌توان دید (تصویر ۹). مقایسه این عکس‌ها با تصاویری که پیش‌تر از باغ‌شاه فین تهیه شده‌است، نشان می‌دهد که باغ در مدت‌زمانی کوتاه به چنین وضعی دچار شده و از شکوه و آبادانی خود در دوران پیشین فاصله گرفته‌است. از جمله تصاویری که در نزدیک‌ترین زمان به عکس‌های اسمیت تهیه شده‌است، عکس‌های هنری ویوله^۲ است که وضعیت نسبتاً بهتر باغ را در حدود سال‌های ۱۹۱۲م/۱۲۹۱ش تا ۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش نمایش می‌دهد. برای نمونه در عکسی که او از خیابان اصلی باغ گرفته‌است، می‌توان دید که کوشک میانی دچار آسیب چندانی نیست و کلاه‌فرنگی چوبی که در عکس اسمیت تخریب شده‌است، هنوز بر بام آن وجود دارد (تصویر ۱۰).

1. Myron Bement Smith
2. Henry Viollet

تصویر ۹

وضعیت کوشک میانی بدون کلاه‌فرنگی
چوبی در عکس میرون اسمیت در
۱۹۳۴ میلادی (The Myron Bement
Smith Collection...).

تصویر ۱۰

وضعیت کوشک میانی و کلاه‌فرنگی
چوبی آن در عکس هنری ویوله
در حدود سال‌های ۱۹۱۲ تا ۱۹۱۴
میلادی
(... The Henry Viollet Photos).

تصویر ۱۱

بدنه نسبتاً سالم کوشک میانی در
عکس خان بابا حسینی در سال ۱۳۱۹ ق
(سمسار و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۵۹).

تصویر ۱۲

کوشک میانی و کلاه‌فرنگی چوبی
آن بدون هیچ‌گونه آسیبی در ترسیم
پاسکال کست در سال ۱۸۳۹ م
(علی‌دوست، ۱۳۹۳).

(۱۲)

(۱۱)

سایر تصاویر مربوط به باغ که همگی پیش از زمان بازدید ویوله تهیه شده‌اند، هم چون عکس‌های خان بابای حسینی در سال ۱۳۱۹ ق/۱۹۰۱ م (تصویر ۱۱) و ترسیم‌های پاسکال کست^۱ در ۱۸۳۹ میلادی (تصویر ۱۲)، از وضعیت مناسب باغ در گذشته‌های دورتر خبر می‌دهند. بنابراین به نظر می‌رسد که خرابی‌های چشمگیر باغ که در نامه‌های نصرالله و نامه و نقشه استاد حسین معمار بازنمایی شده‌است و در عکس‌های اسمیت نیز مشهود است، در اواخر سده سیزدهم و بر اثر حضور نایب‌حسین کاشی در باغ و استفاده از باغ به‌عنوان پایگاه نایبان ایجاد شده باشد. علاوه بر این، گستردگی خرابی‌های نایبان در باغ در کتاب تاریخ اشرار کاشان نیز شرح داده شده‌است: «... چیزی که از آن باغ باقی است فقط زمین و آبی که از آن می‌گذرد. تمام سنگ‌های مرمر عالی و کاشی‌های مرغوب و درخت و چوب و سنگ حتی در آن را حمل دادند...» (مدنی، ۱۳۷۸، ص ۵۸). این توصیف نشان می‌دهد که پس از پایان طغیان نایبان در کاشان، باغ فین به ویرانه‌ای بدل شده‌است و بسیاری از اجزای آن از بین رفته‌اند. از جمله بارزترین این اجزا کلاه‌فرنگی کوشک میانی است^۲ که مقایسه تصاویر ۹ و ۱۰ این موضوع را تأیید می‌کند. در نامه دیگری نیز که در سال ۱۳۳۷ ق/۱۲۹۸ ش نوشته شده، ضمن پیشنهاد خرید عمارتی برای اداره حکومتی، به خرابی باغ فین در اثر بی‌توجهی اشاره شده‌است (ساکما، ۱۳۹۳/۴۸۱). این نامه از حیث هم‌زمانی تاریخ نگارش آن با پایان یافتن غائله نایبان در کاشان اهمیت دارد و متن آن اوضاع خراب باغ را پس از خروج اشرار از آن به‌خوبی نشان می‌دهد.

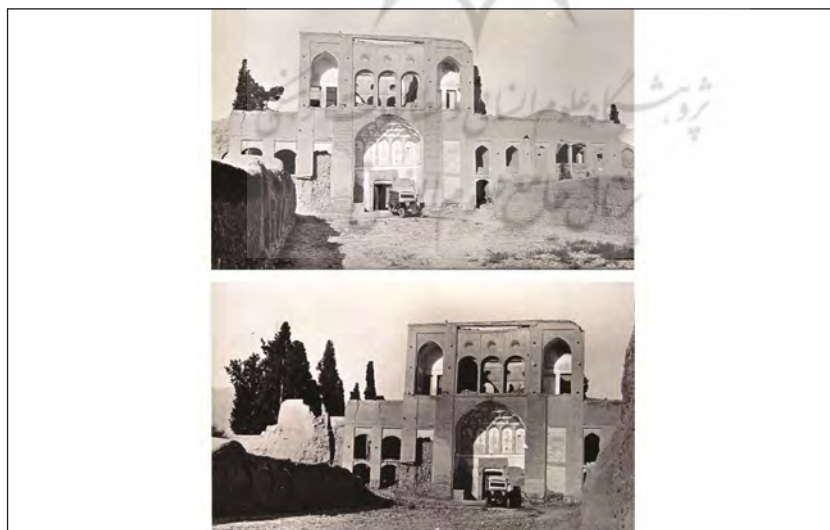
با مقایسه تصاویر و مرور کوتاه سابقه ویرانی باغ می‌توان گفت که در بین اسناد

1. Pascal Coste

۲. برای اطلاعات بیشتر نک: خسروی، محمدرضا. (۱۳۶۸). طغیان نایبان در جریان انقلاب مشروطیت ایران. تهران: به‌نگار.

تصویری موجود از باغ فقط عکس‌های میرون اسمیت وضعیت باغ را با زمان حضور حسین علی معمار در باغ مشابه نشان می‌دهد و بیشتر به کار بررسی نقشه او می‌آید. سایر تصاویر تهیه‌شده در زمان‌های قبل‌تر از جمله عکس‌های هنری ویوله، خان‌بابای حسینی و نیز ترسیم‌های پاسکال کست نمی‌توانند منابعی مناسب برای بررسی اوضاع باغ در زمان تهیه نقشه معمار تسلط باشند.

مقایسه تصویری که میرون اسمیت در سال ۱۹۳۴ میلادی تهیه کرده‌است با نقشه حسین علی تسلط، نشان می‌دهد که معمار علاوه بر تبیین وضعیت کلی باغ، کیفیت هر یک از بناهای آن را نیز به درستی مشخص کرده‌است؛ برای نمونه در تصویر اسمیت از مقابل سردر ورودی باغ، در طرفین سردر ویرانه‌هایی دیده می‌شود (تصویر ۱۳) که تسلط هم در نقشه خود به آن‌ها اشاره کرده‌است. وضعیت قدیمی‌تر این جبهه باغ در تصویری از پاسکال کُست در سال ۱۸۳۹م قابل مشاهده است (تصویر ۱۴). در تصویر کست سرتاسر جبهه مجاور ورودی اصلی باغ با طاق‌نماهایی مزین شده‌است. در این تصویر در دو طرف ورودی اصلی باغ دو ورودی دیگر نیز قابل مشاهده است. این دو ورودی در نقشه تسلط ترسیم نشده‌اند که شاید تسلط به علت تخریب زیاد متوجه آن‌ها نشده و یا به دلیل تخریب وسیع اهمیتی برای او نداشته‌اند. احتمالاً به دلیل چنین وضعیتی تسلط کل جبهه ورودی باغ در دو سمت سردرخانه را «مخروبه» معرفی کرده‌است. سربازخانه‌ها در تصویری که در سال ۱۹۶۱ میلادی از سردر باغ گرفته شده‌است (تصویر ۱۵) و نیز در وضع موجود باغ وجود ندارند و جای خود را به دیواری ساده داده‌اند.

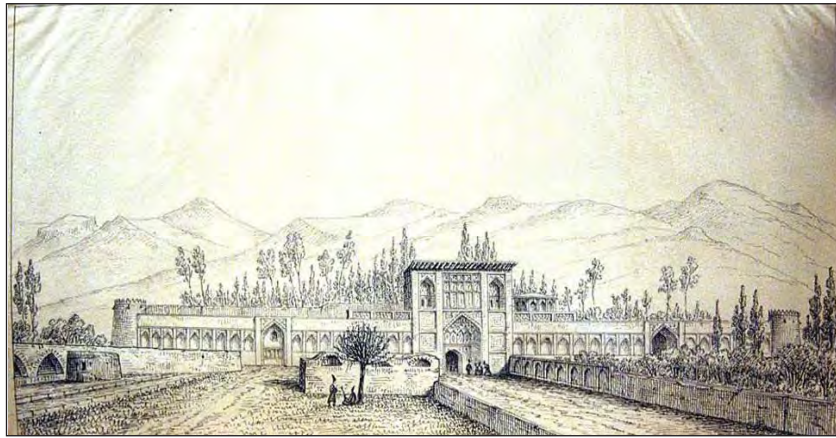
تصویر ۱۳

سربازخانه‌های نیمه‌ویران باغ در سال
۱۹۳۴م (The Myron Bement)
(...Smith Collection)

تصویر ۱۴

سربازخانه‌های باغ در سال ۱۸۳۹ م
(Pascal Coste Manuscript,
Bibliothèque municipale de
Marseille. All rights reserved)

تصویر ۱۵

حذف سربازخانه‌ها از دو طرف سردر
باغ، عکاس: رضا گلی‌زاده، ۱۹۶۱ م
(ساروخانی، ۱۳۹۶، ص ۱۴۷).

از طرفی دقت در عکس‌هایی که اسمیت از محور اصلی باغ و حدفاصل سردر تا گوشک میانی تهیه کرده‌است نشان می‌دهد که در دو طرف خیابان اصلی (میانی) باغ دو خیابان دیگر نیز وجود داشته‌است (تصویر ۱۶). هم‌چنین در نقشه‌ای که او از باغ ارائه کرده‌است، این دو معبر جانبی در کنار خیابان مرکزی که جوی و فواره دارد نشان داده شده‌اند (تصویر ۱۷). خیابان‌های فرعی (جانبی) برخلاف خیابان میانی که سنگ‌فرش آن را در تصویر می‌توان دید (تصویر ۱۶)، کف‌سازی ویژه‌ای ندارند و خاکی‌اند؛ ولی در نقشه معمار تسلط اثری از آن‌ها وجود ندارد. نبود این دو خیابان فرعی در نقشه تسلط نشان می‌دهد که او تنها آن بخش از اجزای باغ را به رسمیت شناخته و قابل ترسیم دانسته‌است که آسیب‌دیدگی آن‌ها قابل تشخیص و برآورد بوده‌است؛ اجزایی هم‌چون بناها، حوض‌ها،

جوی‌ها و حتی فواره‌ها. از این منظر آسیب‌دیدگی برای دو خیابان فرعی (خاکی) که احتمالاً بر اثر رفت‌وآمد بسیار ایجاد شده‌اند، بی‌معنی بوده‌است؛ به‌عبارت‌دیگر، خیابان‌هایی با این ویژگی نمی‌توانسته‌است آسیبی دیده باشد و به‌همین دلیل تسلط از ترسیم آن‌ها در نقشه صرف‌نظر کرده‌است.

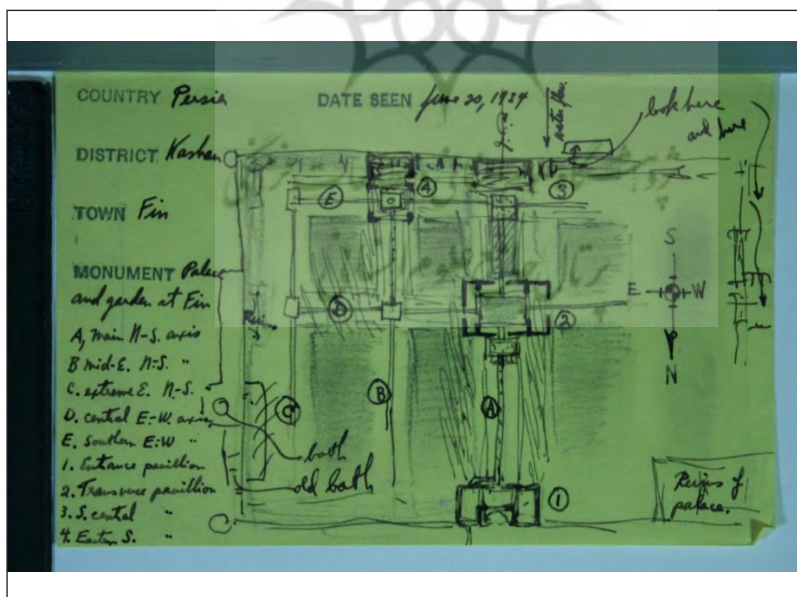
خیابان اصلی خیابان فرعی خیابان فرعی

خیابان اصلی خیابان فرعی خیابان فرعی

تصویر ۱۶

خیابان اصلی باغ و دو خیابان فرعی در پشت ردیف درختان؛ راست: از ورودی باغ به سمت کوشک میانی، چپ: از کوشک میانی به سمت ورودی باغ (The Myron Bement Smith) Collection (...).

تصویر ۱۷

نقشه میرون اسمیت از باغ فین در سال ۱۹۲۴م (The Myron Bement Smith) Collection (...).

۴.۳. نگاهی به اسناد ثبت باغ در فهرست آثار ملی و گزارش تعمیرات آن

به نظر می‌رسد اولین گزارش مکتوبی که از تعمیرات باغ فین وجود دارد، نامه‌ای است که استاد حسین معمار در سال ۱۳۱۲ خورشیدی نوشته و در آن گزارشی از وضع باغ و اقدامات انجام شده توسط اداره مالیه ارائه داده است (تصویر ۴):

«... چشمه سلیمانی و باغ‌شاه در قریه فین یک‌فرسنگی کاشان از قدیم‌الایام معروف و کاخ عظیم‌البنای سلطانی در باغ‌شاه (محل قتل امیرکبیر) محل گردش و تفرج سلاطین صفویه بوده است. در قرن اخیر به واسطه بی‌توجهی، عمارات مزبور شروع به انهدام نموده و نزدیک بود به کلی از بین برود و آثاری که از آن باقی مانده عظمت این بناها و شاهکارهای قدیم و نقاشی‌ها و کتیبه‌بندی‌ها [ای] عالی را می‌رساند. اخیراً رئیس اداره مالیه کاشان که یک عنصر لایق و وطن‌خواهی است کمال علاقه‌مندی را در تعمیر باغ‌شاه به خرج داده مرتباً تحت سرپرستی و تشریفات ایشان این عبد و عده [ای] عمله و بنا مشغول ساختمان آن هستیم. چون اعتباری که برای ساختمان باغ‌شاه فین از مرکز صادر شده بسیار قلیل است و تکافو نمی‌دهد و این بنده که در نتیجه یک‌عمری معماری اهمیت و قیمت و موقعیت مهم این عمارات عالیه را می‌داند، پس از تفکرات بسیار بر خود لازم دید [م] مراتب را به عرض خاک‌پای آن یگانه ناجی و صاحب‌اختیار خاک مقدس ایران رسانده و خاطر خطیر ملوکانه را مستحضر سازم؛ شاید مورد توجه واقع شده مقرر فرمایند توجه بیشتری به این بناهای عالیه و یادگاری‌های قدیمی بشود. غلام غلامان - استاد حسین (معمار)» (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶).

این نامه نشان می‌دهد که کار تعمیر باغ پیش از ترسیم نقشه، توسط معمار و جمعی از بنایان به سرپرستی رئیس اداره مالیه آغاز شده بوده است؛ ولی کمبود اعتبار و نیاز به مبالغ بیشتر برای ادامه کار، معمار را بر آن داشته است تا به مرکز نامه‌ای بنویسد. این نامه او به شکل گرفتن دو مکاتبه میان اداره مالیه و وزارت معارف منجر شده است که هر دو مضمونی مشابه دارند. در مکاتبه اول که در تاریخ هشتم مهرماه ۱۳۱۲ خورشیدی با نامه شخصی به نام نصرالله آغاز شده، پس از اشاره به محتوای نامه معمار تسلط این‌طور نوشته شده است: «... نظر به این که ابنیه مزبوره رو به انهدام است، مقتضی است نظر توجهی نسبت به آن محل معطوف گردد ... خاطر آن وزارت جلیله را به اظهارات استاد حسین معمار توجه می‌دهد که از معارف کاشان در موضوع ابنیه مزبوره تحقیقات نموده، اگر واقعاً اقدامی لازم باشد. نصرالله» (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶). دو روز بعد پاسخ نامه به این صورت ارسال شده است:

«در جواب مرقومه محترم ... به معارف کاشان دستور دادیم که این ابنیه مذکور را

معاینه کرده راپورت بدهد تا در صورت لزوم نسبت به مرمت آن‌ها اقدام مقتضی به عمل آید. معاون وزارت معارف» (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶).

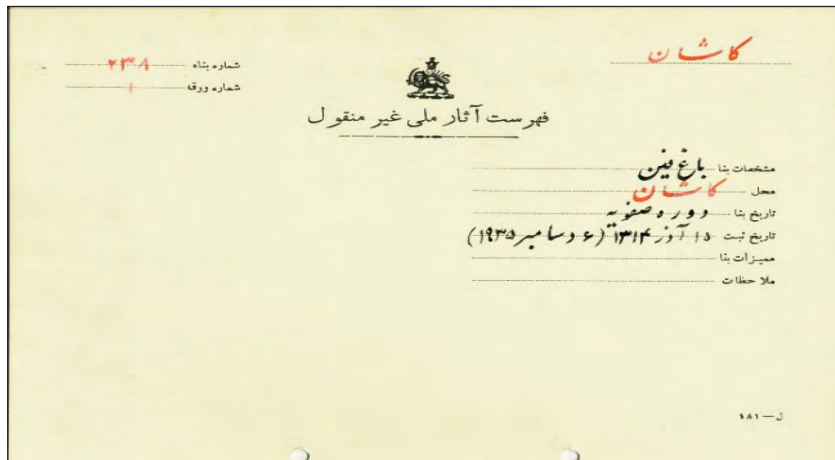
مکاتبه دوم با یادداشتی که گیرنده نامه استاد حسین در تاریخ ۹ آبان ماه ۱۳۱۲ خورشیدی بر روی آن نوشته آغاز شده است: «به وزارت معارف نوشته شود که در این باب چه اطلاع دارند و اگر باید آن محل را جزء آثار ملی و تاریخی منظور داشت اقدام کنند» (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶). براساس این یادداشت، نصرالله دوباره نامه‌نگاری با وزارت معارف را در ۱۱ آبان از سر گرفته و در نامه دیگری خطاب به وزارت مزبور، ضمن اشاره به نامه معمار درباره اعتبار لازم برای مرمت باغ این‌طور نوشته است: «... بنای عظیمی از زمان صفویه در کاشان باقی است که جزء آثار تاریخی به‌شمار می‌رود و چون رو به خرابی گزارده اعتباری برای مرمت آن‌جا معین شده است. ولی آن مبلغ کافی نیست و مرمت بنای مزبور اعتبار کافی‌تری لازم دارد... اگر باید آن محل را جزء آثار ملی و تاریخی منظور داشت، اقدامات مقتضی را برای حفظ آن‌جا به عمل آورد. نصرالله» (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶). وزارت معارف در تاریخ ۱۶ آبان ۱۳۱۲ ش به این نامه چنین پاسخ داده است:

«... در این موضوع از معارف کاشان توضیح خواسته، چنین راپورت می‌دهد که بعضی از قسمت‌های ابنیه فین توسط اداره مالیه مرمت شده؛ ولی اعتبار بیشتری لازم است که ابنیه آن‌جا کاملاً مرمت شود. ضمناً به عرض می‌رساند که ابنیه فین کاشان مربوط به دوره اخیر است و در فهرست آثار ملی ثبت نشده است» (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۲۶).

پاسخ‌های وزارت معارف به نامه‌ها نشان می‌دهد که رسیدگی به درخواست معمار و نیز اداره مالیه و تأمین اعتبار کافی برای تعمیر باغ، مستلزم ارسال گزارشی دقیق از وضعیت باغ از سوی ایشان بوده است. بنابراین به منظور تهیه این گزارش، رئیس اداره مالیه کار معاینه بناها را به حسین علی معمار سپرده و از او خواسته است تا در نقشه‌ای که از باغ ترسیم می‌کند، کیفیت بناها و وضعیت آن‌ها را نیز ثبت کند.

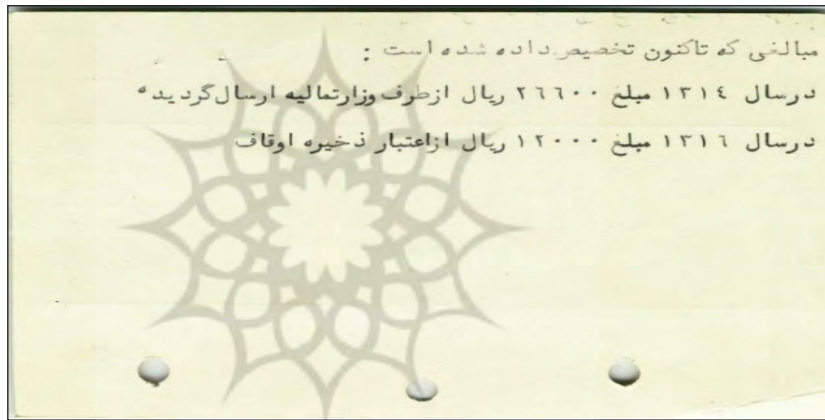
براساس این نامه‌ها، باغ فین در سال ۱۳۱۲ خورشیدی در فهرست آثار ملی ثبت بوده است و بررسی پرونده ثبتی نشان می‌دهد که باغ در ۱۵ آذرماه ۱۳۱۴ ش/ ۶ دسامبر ۱۹۳۵ م یعنی یک سال پس از نامه‌نگاری‌ها و ترسیم نقشه توسط حسین علی تسلط، در فهرست آثار ملی غیرمنقول ایران ثبت شده (تصویر ۱۷) و کار تعمیرات آن ادامه یافته است (تصویر ۱۸). نزدیکی زمان این وقایع به یکدیگر نشان می‌دهد که حسین علی تسلط با نامه‌ای که نوشته و نقشه‌ای که ترسیم کرده است، چه‌اندازه بر سرنوشت باغ فین و بناهای آن اثر گذاشته است.

تصویر ۱۷

سند ثبت باغ فین در فهرست آثار ملی
غیرمنقول (پرونده ثبتی باغ فین).

تصویر ۱۸

هزینه برآوردشده برای تعمیرات باغ در
زمان حسین علی تسلط (پرونده ثبتی
باغ فین).

۵. بررسی نوع نقشه حسین علی تسلط از باغ فین و هدف از ترسیم آن

بر اساس آنچه تاکنون گفته شد، نقشه تهیه شده توسط «حسین علی معمار تسلط کاشانی»، اولین نقشه‌ای از باغ فین است که در دست است. بررسی این نقشه، تفسیر ادبیات و واژگان به کاررفته در آن و نیز تطبیق آن با اسناد و تصاویر دیگری از همان زمان مشخص می‌کند که هدف از تهیه این نقشه چه بوده است. در نقشه معمار تسلط محدوده باغ، بناها، حوض‌ها، باغچه‌ها، جوی‌ها و خیابان‌های اصلی باغ مشخص شده است. دقت در نقشه نشان می‌دهد که حتی معمار محل فواره‌ها را نیز در نقشه معلوم کرده است. معرفی اجزا و بناهای باغ در این نقشه نه با یک کلمه که با عبارات یا جملات توصیفی انجام شده است. این عبارات و جملات علاوه بر معرفی گونه بنا و نسبت آن با اشخاص و به طور ضمنی

معرفی پیشینه بنا، کیفیت و وضعیت آن‌ها را در هنگام ترسیم نقشه بیان می‌کنند. تطبیق بناهایی که در نقشه تسلط با صفت «مخروبه» معرفی شده‌اند، با عکس‌هایی از همین بناها که در سال ۱۳۱۳ خورشیدی میرون اسمیت تهیه کرده‌است، نشان می‌دهد که معمار به‌خوبی از این واژگان بهره برده‌است. برای نمونه ویرانی سربازخانه‌هایی که او مخروبه دانسته‌است، در تصاویر میرون اسمیت به‌خوبی مشهود است. هم‌چنین جمله «عمارت خلوت سردر علی محمدخانی در قسمت شمال غربی مخروبه است» که بر بنایی در غرب باغ درج شده‌است، نشان می‌دهد که بنای مدنظر زمانی که معمار نقشه را تهیه می‌کرده رو به ویرانی بوده‌است که تصویر ۱۹ نیز همین موضوع را تأیید می‌کند.

تصویر ۱۹

وضعیت عمارت خلوت سردر
علی محمدخانی (سمت راست تصویر)
در سال ۱۳۱۴ خورشیدی (The Myron)
Bement Smith Collection (...).

نمونه‌های دیگر از این شیوه معرفی را می‌توان در خلوت کریم‌خانی، حمام، سربازخانه‌ها و عمارت جنب شترگلوی فتح‌علی‌شاهی دید؛ بنابراین معمار در تلاش بوده‌است تا علاوه بر معرفی بناها و اجزا، وضعیت آن‌ها را نیز بیان کند و به این منظور از صفات «مخروبه» و «قابل تعمیر» استفاده کرده‌است. نکته دیگری که از مقایسه نقشه تسلط با تصاویر میرون اسمیت روشن می‌شود این است که برخی از اجزای باغ در نقشه تسلط ترسیم نشده‌اند. دو خیابان فرعی دو طرف خیابان اصلی که به موازات آن از عمارت سردر تا گوشک میانی کشیده شده‌اند، مهم‌ترین اجزایی هستند که در تصاویر اسمیت و نیز در ترسیم او از پلان باغ دیده می‌شوند، ولی در نقشه تسلط وجود ندارند.^۱ از آن‌جاکه دو خیابان مذکور برخلاف خیابان اصلی (میانی) کف‌سازی ویژه‌ای نداشته‌اند و در تصاویر نیز خاکی بودن آن‌ها پیداست، معمار از ترسیم آن‌ها صرف‌نظر کرده‌است. این موضوع

۱. در طرحی از خیابان اصلی باغ فین که برای محاسبه و بررسی سن درختان سرو باغ تهیه شده نیز وجود دو خیابان فرعی تأیید شده‌است. برای اطلاعات بیشتر نک به: (Jayhani and Rezaeipour, 2016).

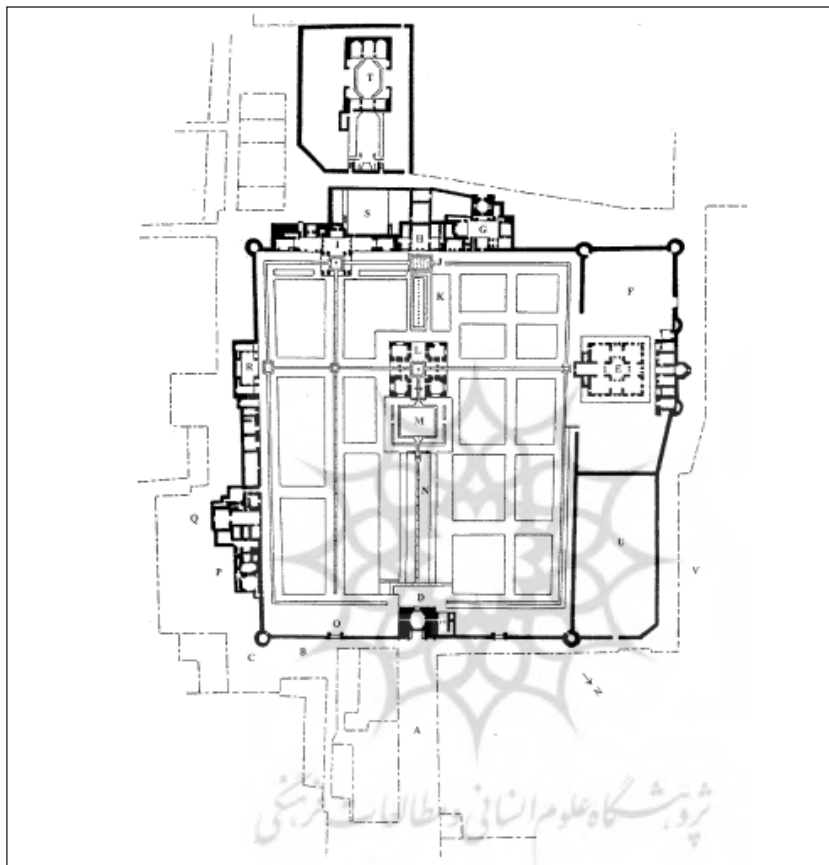

نشان می‌دهد که تنها آن دسته از اجزا و عناصر باغ برای معمار مهم و قابل توجه بوده‌اند که در ساختارشان مصالحی مشخص به کار رفته بوده‌است. علت را می‌توان در متن نامه معمار و مکاتبات متعاقب آن یافت. براساس این نامه‌ها، برای تأمین اعتبار کافی برای تعمیرات باغ از سوی وزارت معارف، ارسال گزارشی دقیق از وضع باغ ضروری بوده‌است. به‌همین منظور معمار به سفارش رئیس اداره مالیه نقشه‌ای تهیه کرده و در آن کیفیت بناهای باغ را نشان داده‌است؛ بنابراین می‌توان گفت که هدف معمار از تهیه نقشه تبیین وضعیت باغ و برآورد هزینه تعمیرات و تسلیم آن به وزارت معارف بوده‌است. از طرفی اسنادی در دست است که سابقه برآورد هزینه تعمیرات باغ فین توسط یک معمار را تا زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار به عقب می‌برد. از جمله این اسناد، تلگراف کامران میرزا به اعتضادالدوله در سال ۱۲۹۶ قمری است که موضوع آن خبر سفر ناصرالدین شاه به قم و کاشان و لزوم تهیه سیورسات و تعمیر عمارت‌های دیوانی به‌ویژه عمارت فین برای اقامت شاه است. اعتضادالدوله در جواب این تلگراف نوشته‌است که شخصی را به‌همراه «معماران کاشی» برای برآورد هزینه تعمیرات به باغ می‌فرستد (ساکما، ۱۳۳۲/۲۹۵)؛ بنابراین موضوع بررسی و برآورد هزینه تعمیرات باغ فین سابقه داشته‌است.

براساس آنچه گفته شد علت ذکر مخروبه یا قابل تعمیر بودن بناها در نقشه، مشخص می‌شود. به‌نظر می‌رسد معمار واژه «مخروبه» را برای آن بخش از اجزای باغ به کار برده که تعمیر آن‌ها مستلزم صرف هزینه بسیار بوده‌است و درعین حال بناهای مهمی نیز نبوده‌اند، هم‌چون سربازخانه‌ها و اسطبل گوشه شمال غربی باغ؛ ولی از واژه «قابل تعمیر» در بیان وضعیت بناهایی بهره برده‌است که یا به فرد مهمی منسوب بوده‌اند یا وضعیتی نابه‌سامان نداشته‌اند و یا تعمیر آن‌ها هزینه زیادی در پی نداشته‌است. از طرفی برآورد هزینه و در نتیجه کاربرد این دو صفت تنها برای اجزای ساخته‌شده باغ معنی دار است؛ به‌همین دلیل معمار، بناها، جوی‌ها، حوض‌ها و حتی فواره‌ها را روی نقشه نشان داده؛ ولی دو خیابان فرعی (خاکی) را که محاسبه میزان آسیب‌دیدگی و هزینه تعمیر برای آن‌ها بی‌معنی بوده، ترسیم نکرده‌است؛ بنابراین می‌توان گفت نقشه‌ای که حسین علی تسلط از باغ شاه فین تهیه کرده‌است، نه پلان معماری که نقشه آسیب‌شناسی برای باغ و چه‌بسا نخستین نقشه آسیب‌شناسی‌ای است که از اثری معماری تهیه شده‌است. تفاوت موقعیت خیابان عرضی نسبت به آنچه در باغ وجود دارد (تصویر ۲۰) و طرح ساده بناها نیز مشخص می‌کند که هدف معمار ارائه طرحی کلی از باغ بوده‌است تا بتواند کیفیت ابنیه را بر آن ثبت کند و احتمالاً بدون مسأحه دقیق، تنها طرح‌واره‌ای از باغ و بناهای آن ارائه کرده‌است. تأثیر این نقشه بر وضعیت بعدی باغ‌شاه از تطبیق نقشه با وضع امروزی باغ قابل فهم است. برای

نمونه در وضع فعلی باغ سربازخانه‌های دو طرف سردر وجود ندارند. این موضوع نشان می‌دهد که آنچه معمار در نقشه خود مخروبه دانسته‌است، به‌هنگام تعمیرات باغ به‌کلی تخریب و از ساختار باغ حذف شده‌اند. تخریب بخشی از منار زین‌الدین به تشخیص حسین علی تسلط نیز نشان می‌دهد که او در موارد مشابه نیز معتمد اداره مالیه بوده‌است.

تصویر ۲۰

نقشه باغ فین براساس مطالعات
علی‌رضا همایون فرپور، دفتر فنی میراث
فرهنگی ایران در کاشان، ترسیم: محمد
ابوالفضل در ۱۹۷۳م/۱۳۵۲ش
(Shandiz and Jacob, 2012, p289).

۶. نتیجه

نقشه حسین علی تسلط از باغ فین نخستین نقشه در دسترس از این باغ و منبعی مهم برای مطالعه آن است. دقت در این نقشه نشان می‌دهد که ترسیم‌کننده نقشه ضمن معرفی هر بنا، کیفیت و وضعیت آن را نیز با واژگانی شرح داده‌است. تطبیق آنچه او در نقشه نشان داده‌است با عکس‌هایی از همان زمان نیز مشخص کرد که معمار کیفیت ابنیه را به‌درستی تشخیص داده‌است. نقشه به‌دستور اداره مالیه کاشان تهیه شده‌است که به‌استناد اشاره اعتمادالسلطنه در مرآة‌البلدان و اسناد تعمیرات باغ و نیز نامه‌ای مربوط به آن، در

آن زمان متولی تعمیرات بناهای تاریخی و نیز باغ فین بوده است. توجه به ثبت باغ در فهرست آثار غیرمنقول و شروع تعمیرات باغ در فاصله زمانی کمی بعد از تهیه نقشه نیز نشان می‌دهد که هدف از تهیه نقشه، بررسی وضعیت باغ برای برآورد هزینه تعمیرات بوده است. به همین دلیل معمار در ترسیم اجزا و عناصر باغ تنها آن دسته از اجزا را ترسیم کرده است که با استفاده از مصالح بنایی ساخته شده‌اند و تعمیر آن‌ها نیازمند صرف هزینه از سوی اداره مالی بوده است و در مقابل از آن بخش‌هایی که در ساخت آن‌ها مصالحی به کار نرفته است چشم‌پوشی کرده است؛ هم‌چون دو خیابان فرعی در دو طرف خیابان اصلی باغ که برخلاف خیابان اصلی بدون سنگ‌فرش بوده‌اند و همین نکته سبب شده است که در نقشه تسلط از قلم بیفتند. تأثیر نقشه تسلط بر وضعیت بعدی باغ به این صورت بوده است که هر آنچه از نظر او در باغ مخروبه بوده است، در عکس‌های دهه‌های بعدی به کلی حذف شده‌اند و در وضع موجود باغ نیز وجود ندارند و در مقابل همه بخش‌هایی که قابل تعمیر تشخیص داده است، هم‌اکنون نیز در باغ پابرجا هستند. این نقشه فراتر از تأثیر بر طرح باغ فین، بر مطالعات باغ ایرانی نیز اثرگذار بوده است. به نظر می‌رسد همین نقشه که در حقیقت نقشه‌ای آسیب‌نگاری برای باغ فین است، بدون بررسی و تفسیر، مبنای نقشه‌های بعدی از جمله نقشه دونالد ویلبر از همین باغ قرار گرفته است و به فراگیر شدن تصور چهاربخشی (چهارباغ) از باغ ایرانی منجر شده است. از این رو تأثیر معمار تسلط کاشانی و نقشه او از باغ فین بر مطالعات باغ ایرانی موضوع مهمی است که می‌تواند در پژوهش‌های بعدی بررسی شود.

منبع

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما): ۲۴۰/۱۹۱۷۰؛ ۲۹۵/۱۳۳۲؛ ۳۱۰/۳۸۱۷۲۶؛ ۴۸۱/۲۹۳

فهرست آثار ملی ایران، پرونده ثبت باغ فین به شماره ۲۳۸.

کتاب

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). *تاریخ منظم ناصری*. (ج ۳). (محمداسماعیل رضوانی، مصحح).

تهران: دنیای کتاب.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۸). *مرآة البلدان*. (ج ۴). (عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث،

کوشش‌گران). تهران: دانشگاه تهران.

- خسروی، محمدرضا. (۱۳۶۸). *طغیان نایبیان در جریان انقلاب مشروطیت ایران*. تهران: به‌نگار.
- ساروخانی، زهرا. (۱۳۹۶). *کاشان قدیم به‌روایت تصویر*. کاشان: سوره تماشایا.
- سمسار، محمدحسن؛ جعفری، مهشید؛ سرائیان، فاطمه؛ امینیان، سیف‌الله؛ سادات بیدگلی، سیدمحمود. (۱۳۹۳). *دانش‌نامه کاشان جلد ۵: کاشانیان نامدار به‌روایت آلبوم‌خانه کاخ گلستان*. (حسین محلوجی، ناظر). تهران: مؤسسه بنیاد فرهنگ کاشان.
- سیف، هادی. (۱۳۷۹). *نقاشی روی گچ*. تهران: سروش.
- عاطفی، افشین. (۱۳۸۸). *نامه کاشان*. (ج ۲). کاشان: همگام با هستی.
- علی‌دوست، محمد. (۱۳۹۳). *معماری ایرانی از نگاه تصویر: براساس طرح‌های اوژن فلاندن، پاسکال کست*. تهران: طبع و نشر.
- کلاتر ضرابی، عبدالرحیم. (سپهیل کاشانی). (۱۳۷۸). *تاریخ کاشان*. (ایرج افشار، کوشش‌گر). تهران: امیرکبیر.
- مدنی، ملاعبدالرسول. (۱۳۷۸). *تاریخ اشرار کاشان*. کاشان: مرسِل.
- منابع لاتین

Book

- Wilber, Donald Newton; Ackerman, Phyllis. (1940). *The Persian Garden*. New York: The Iranian Institute of America.
- Wilber, Donald Newton. (1962). *Persian Garden and Garden Pavilion*. Tokyo: Tuttle.

Article

- Jayhani, Hamidreza; Rezaeipour, Maryam. (2016). "The authentic layout of the main avenue of Fin Garden in Kashan". *Studia Iranica*, 45(1), pp 89-126.
- Shandiz, Massoumeh; Jacobs, Peter. (2012). "Analyse du Jardin Royal de Fin en Perse (fin XVIe-XVIIe) d'après les source historiques". *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 25(4), pp 273-296.
- Wilber, Donald Newton. (1957). "Bāgh-e Fīn near Kashan". *Ars Orientalis*, Vol. 2, pp 506-508.

Visual Documents

- Pascal Coste Manuscript*. Bibliotheque municipale de Marseille. All rights reserved.
- The Henry Viollet Photos*. The French National Centre for Scientific Research- CNRS, Monde Iranien, France.

The Myron Bement Smith Collection, Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler
Gallery Archives. Smithsonian Institution, Washington, D.C.

English Translation of References

Documents

“Fehrest-e Āsār-e Melli-ye Irān, Parvande-ye sabt-e Bāq-e Fin be šomāre-ye 238” (Iran
National Heritage List, Fin Garden Registration File No. 238.[Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Ar-
chives of Iran):

240/19170; 295/1332; 310/38726; 481/293. [Persian]

Books

Alidoust, Mohammad. (1393/2014). “*Me’māri-ye Irānīaznegāh-e tasvīr: Bar asās-e
tarh-hā-ye OženFlānden, PāskālKost*” (Iranian architecture in pictures: Based
on the designs by Eugene Flandin, Pascal Coste). Tehran: Tab’ va Našr.[Persian]

Atefi, Afshin. (1388/2009). “*Nāme-ye Kāšān*” (Letter of Kashan) (vol. 2). Kāšān:
Hamgām bā Hasti.[Persian]

Etemad Al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1367/1988). “*Tārix-e montazam-e
Nāseri*” (Naseri history in verse) (vol. 3). Edited by MohammadEsmael Rezvani.
Tehran: Donyā-ye Ketāb. [Persian]

Etemad Al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1367/1988). “*Merāt-ol-boldān*” (The
mirror of cities) (Vol. 4). Edited by Abdolhossein Navaee, & Mir Hashem Mohad-
des. Tehran: Dānešgāh-e Tehrān (University of Tehran). [Persian]

KalantarZarrabi, Abdolrahim. (Soheil Kashani). (1378/1999). “*Tārix-e Kāšān*” (The
history of Kashan). Edited by IrajAfshar. Tehran: Amir Kabir.[Persian]

Khosravi, Mohammad Reza. (1368/1989). “*Toqyān-e Nāyebiān dar jariān-e enqelāb-e
mašrutiat-e Irān*” (The Nayebeis during the constitutional revolution of Iran).
Tehran: Beh-negār.[Persian]

Madani, MollaAbdolasoul. (1378/1999). “*Tārix-e ašrār-e Kāšān*” (A history of
Kashan villains). Kāšān: Morsal.[Persian]

- Saroukhani, Zahra. (1396/2017). “*Kāšān-e qadīm be ravāyat-e tasvir*” (Old Kashan as narrated by the image). Kāšān: Sure-ye Tamāšā.[Persian]
- Seif, Hadi. (1379/2000). “*Naqqāši ruye gač*” (Frescos). Tehran: Soruš.[Persian]
- Semsar, Mohammad Hasan; Jaafari, Mahshid; Saraeeyan, Fatemeh; Aminian, Seifollah; & Sadat Bidgoli, Seyyed Mahmoud. (1393/2014). “*Dāneš-nāme-ye Kāšān, jeld-e panj: Kāšāniān-e nāmdār be ravāyat-e ālbom-xāne-ye kāk-e Golestān*” (Kashan encyclopedia, Volume 5: Famous Kashanians According to Golestan Palace album). Supervised by Hossein Mahlouji. Tehran: Mo’assese-ye Bonyād-e Farhang-e Kāšān.[Persian]
- Wilber, Donald Newton; & Ackerman, Phyllis. (1940). *The Persian garden*. New York: The Iranian Institute of America.
- Wilber, Donald Newton. (1962). *Persian garden and garden pavilion*. Tokyo: Tuttle.

Article

- Jayhani, Hamidreza; & Rezaeipour, Maryam. (2016). “The authentic layout of the main avenue of Fin Garden in Kashan”. *Studia Iranica*, 45(1), pp. 89-126.
- Shandiz, Massoumeh; & Jacobs, Peter. (2012). “Analyse du Jardin Royal de Fin en Perse (fin XVIe-XVIIe) d’après les source historiques”. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 25(4), pp. 273-296.
- Wilber, Donald Newton. (1957). “Bāgh-e Fīn near Kashan”. In *Ars Orientalis*(Vol. 2), pp. 506-508.

Visual Documents

- Pascal Coste Manuscript*. Bibliotheque municipale de Marseille. All rights reserved.
- The Henry Viollet Photos*. The French National Centre for Scientific Research- CNRS, Monde Iranien, France.
- The Myron Bement Smith Collection*, Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery Archives. Smithsonian Institution, Washington, D.C.